

Сыдыкова Х.И.

ЧҮЙ СУУСУНУН АЛАБЫНДА МӨНГҮЛӨРДҮН ТАРАЛЫШЫ

Сыдыкова Х.И.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ЛЕДНИКОВ В БАССЕЙНЕ РЕКИ ЧУЙ

Kh.I. Sydykova

DISTRIBUTION OF GLACIERS IN THE CHUY BASIN

УДК: 627.0:553.53

Макалада Чүй суусунун алабындагы мөңгүлөрдүн изилдениш деңгээли, таралышы жана мөңгүлөрдүн режими аныкталды.

Негизги сөздөр: мөңгү, мөңгү режими, тоо кыркасы, климат, Чүй

В статье определены распределение и режим ледников, а также уровень исследований ледников в бассейне реки Чуй.

Ключевые слова: ледник, режим ледника, горный хребет, климат, Чуй

The paper defines distribution and regime of glaciers, as well as the level of studies of glaciers in the Chuy basin.

Keywords: glacier, glacier regime, mountain range, climate, Chuy

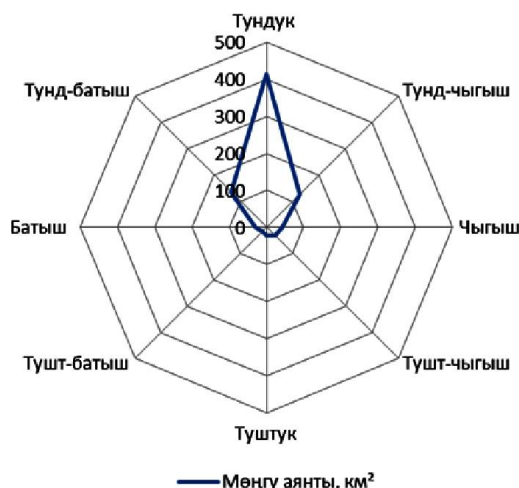
Мөңгүлөрдүн изилдениш деңгээли. Кыргызстандын аймагындагы мөңгүлөргө изилдөө алгач 1899 – жылы Я.И. Корольков жана 1906 – жылы В.В. Лангвагендер тарабынан жүргүзүлгөн. Я.И. Корольков Күңгөй Ала-Тоосунун түндүк капталы жана Чилик-Кемин тоо түйүнүндөгү мөңгүлөрдү рекогносцировкалык жактан изилдеген. Ал эми В.В. Лангваген Көк -Ойрок кырка тоосунун түндүк капталындагы Староватова мөңгүсүнө изилдөө жүргүзгөн. Мындан сырткары Н.Г. Маллицкий, Н.В. Хромых, Я.С. Висьневский, В.Я. Фрейерфельд, Н.Л. Корженевский, Л.К. Давыдов, Н.Н. Пальгов, Е.В. Максимов, Осмонов А.О., Усубалиев Р. жана башка окумуштуулар изилдешкен. Мындан сырткары Кыргыз Республикасынын гидрометеорологиялык кызматы да айрым мөңгүлөргө байкоо жүргүзүп келген. Акыркы жылдары батыштын айрым гляциологдору да Кыргыз Ала-Тоосунун мөңгүлөрүн изилдеп жатышат.

Изилденген аймак. Чүй суусунун алабы Кыргыз Республикасынын түндүк борбордук бөлүгүнөн орун алган. Бул аймакта Кыргыз Республикасынын борбор шаары – Бишкек орун алган, калк жыш жайгашкан аймактардын бири болуп саналат. Чүй суусунун алабын 3ко бөлүп кароого болот: 1. Чүй суусунун жогорку бөлүгү. 2. Чүй суусунун оң куймаларынын аймагы. 3. Чүй суусунун сол куймаларынын аймагы.

Мөңгүлөрдүн Чүй суусунун алабы боюнча таралышы. Чүй суусунун жогорку алаптарында жалпы аянты 106.5 км² болгон 347 мөңгү бар. Аянты 0,1 км² тан чоң болгон мөңгүлөрдүн саны 204, алардын жалпы аянты 103, 6 км². Ал эми жалпы аянты 2,9 км² болгон, аянты 0,1 км²тан кичине мөңгү-

лөрдүн саны 143. Жалпысынан мөңгүлөрүнүн орточо аянты 0.3 км². Аянты эң чоң мөңгүлөр Кызарт (1,01 км²), Муқан (0.7 км²), Туяк-Төр (0.49 км²) жана Үкөк (0.51 км²) сууларынын алаптарына туура келет. Эң ири мөңгү болуп Муқан суусунун алабында жайгашкан №86 мөңгү саналат. Анын аянты 5,0 км². Майда мөңгүлөрү (аянты 1 км²дан кичине) Сөөк (чыгыш), Түлөк жана Чолой сууларынын алабында жайгашкан. Мөңгүлөрүнүн санынын көптүгү боюнча Туяк-төр, Төлөк, Каракөл (чыгыш) жана Сөөк (чыгыш) суулары айырмаланат. Чүй суусунун жогорку агымындагы мөңгүлөрдүн көпчүлүгү 1 кмге чейинки кыска узундукта. Ал эми, 2 кмден узун мөңгүлөрдүн саны 12.

Чүй суусунун оң куймаларынын мөңгүлөрү Иле Ала-Тоосу жана Күңгөй Ала-Тоолорунда жайгашкан. Аянты 0,1 км² тан чоң болгон мөңгүлөрдүн саны 135. Алардын жалпы аянты 149,9 км². Ал эми жалпы аянты 2,4 км² болгон, аянты 0,1 км² тан кичине мөңгүлөрдүн саны 47. Эң ири мөңгүлөрү: чыгыш Ак-Суу (6,9 км²), №74-мөңгү (5,8 км²), Машковцев (6,9 км²). Мөңгүлөрү адаттагыдай эле түндүк, түндүк-батыш, түндүк-чыгыш экспозицияларында жайгашкан (1-сүрөт). Түндүк капталдарында жалпы мөңгүлөрүнүн 85%и жайгашкан.

1-сүрөт. Мөңгү жана алардын аянтынын аспекттер боюнча таралышы (Чүй суусунун алабы боюнча жалпы)

Бул аймактардагы мөңгүлөрдүн этегинин орточо бийиктиги 3597 мди түзөт (1-таблица). Морена менен капталган Каракорум мөңгүсүнүн тили гана 3120 мге чейин түшөт. Ал эми, фирн сызыгынын орточо бийиктиги 4160 мге жетет. Чоң-Кемин өрөөнүнүн көпчүлүк мөңгүлөрүнүн тили морена менен капталган. Морена менен капталган мөңгүлөрүнүн аянты 14.9 км² түзөт.

Чүй суусунун сол куймаларынын мөңгүлөрү Кыргыз Ала-Тоосунда таралган. Мөңгүлөрүнүн ири бөлүгү (285 км² же 60.7%) Кыргыз Ала-Тоосунун салыштырмалуу бийик жаткан борбордук бөлүгүндөгү Сокулук, Ала-Арча, Аламүдүн жана Ысыката сууларынын алаптарында орун алган. Мөңгүлөрүнүн басымдуу бөлүгү кичине аянтта (2-таблица), 1 км² аянттан кичине мөңгүлөрүнүн саны 73.1%ти түзөт. Мөңгүлөрүнүн ачык бөлүгүнүн орточо аянты 0.7 км². Ал эми, кичине аянттагы мөңгүлөрү (0.3 км²) Аспара, Карабалта жана Байлампалаа сууларынын алаптарына мүнөздүү. Салыштырмалуу ири мөңгүлөрү аз санда. 62 мөңгүсү гана 3 кмден узунураак. Мөңгүлөрү негизинен Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталында орун алган. Кыргыз Ала-Тоосунда ар кандай морфологиялык типтеги мөңгүлөр таралган. Анын себеби терең тилмеленген альпы рельефине байланыштуу. Фирн сызыгынын орточо бийиктиги Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталында 3870 мди түзөт. Фирн сызыгынын эң бийик жери кырка тоонун борбордук бөлүгүндө 4100 мге чейин көтөрүлөт.

Чүй суусунун сол куймаларынын алаптарында аянты 0,1 км²тан чоң болгон мөңгүлөрдүн саны 451. Алардын жалпы аянты 469,4 км². Ал эми жалпы аянты 1,8 км² болгон, аянты 0,1 км²тан кичине мөңгүлөрдүн саны 32. Эң ири мөңгүлөрдүн аянты (285 км² же 60,7%) Сокулук, Ала-Арча, Аламүдүн, Ысыката сууларынын алаптарында жайгашкан. Эң ири мөңгүсү болуп Нооруз суусунун алабында жайгашкан №311 мөңгү саналат. Анын аянты 10,0 км². Ал эми узундугу боюнча Ала-Арча суусунун алабында жайгашкан №253 Топ Карагай мөңгүсү саналат (7.7 км).

1-таблица - Изилденген мөңгүлөр боюнча негизги маалымат (Мөңгүлөрдүн каталогу боюнча, 1969)

Аянттын типтери	Мөңгү саны	Жалпы аянты	%	Мөңгүнүн төмөнкү чеги (м)	Мөңгүнүн жогорку чеги (м)	Орточо бийиктиги (м)
0,1 – 0,5	391	120,9	12	2780	4540	3660
0,5 – 1	187	182,7	18	2740	4420	3580
1 – 2	114	243,9	24	3070	4770	3920
2 – 5	77	295,0	30	3120	4770	3945
5 <	21	161,8	16	3100	4600	3850
Жыйынтыгы	790	1004,3	100	2962	4620	3791

Мөңгү режими. Чүй суусунун жогорку бөлүгүндө жаан – чачындын жогорку көрсөткүчү жай мезгилине, ал эми мөңгүлөрдүн пайда болушун шарттаган кардын аккумуляциясы октябрь айынан май айына чейин туура келет. 3700-4000 м бийиктикте 8-8,5 айга чейин (октябрь-июнь), 4000-4500 м бийиктикте 9 айга чейин (сентябрь-июндун аяк чени) мөңгүлөр эрибейт.

Мөңгүлөрдүн кыймылы жана үстүнкү абляциясына изилдөө бир гана Кара – Зоо (№132) мөңгүсүнө гана жүргүзүлгөн. Бул мөңгү Кара-Кужур суусунун жогорку бөлүгүндө, тоо капталынын түштүк-батыш экспозициясында жайгашкан. Мөңгүнүн кыймылынын ылдамдыгы 5 см/сутк., же 18 см/жылына. Эң жогорку көрсөткүч августта байкалып, 8,8 см/сутк. чейин жетиши мүмкүн. 1956-жылдан 1961-жылга чейин Кара-Зоо мөңгүсү 50 м чегинген. Чегинүүнүн интенсивдүүлүгү 10 м/ж болгон.

Чүй суусунун оң куймаларынын мөңгүлөрү негизинен кардан куралат. Кардын аккумуляциясы августтун аяк ченинде, сентябрда башталат.

Чүй суусунун алабындагы мөңгүлөрдүн аянты жана көлөмүнүн кыскарышы боюнча изилдөөлөр бүгүнкү күнү да жетишсиз. Голубина мөңгүсүндө гана салыштырмалуу көп жылдык изилдөөлөр жүргүзүлүп келген.

2-таблица - Чүй суусунун алабындагы кырка тоолордо таралган мөңгүлөрдүн аянт жана аспекттер боюнча таралышы

Кырка тоолору		Кыргыз-Ала-Тоосу	Кара-Мойнок	Сандык	Кызарт	Сөң-Көл	Кара-Каман	Тескей Ала-Тоосу	Жумгал-Тоо	Күнгөй Ала-Тоосу, түнд. капталы	Чилик – Кемин тоо түйүнү	Заили Ала-Тоосу, түштүк капталы	Көк-Ойрок
Аянты (%)	0,1 - 0,5	224	17	3	16	3	5	53	1	35	5	3	26
	0,5 - 1	129	3		5			23		12	3	4	8
	1 - 2	82	1		3			14		9	1		4
	2 - 5	54			2			4		12	2		3
	5 <	12			1					7	1		
Аспект (%)	Түндүк	288	12	1	16	1	1	47		37	3	3	6
	Түндүк-чыгыш	75	5	2	7	2		12		9			13
	Түндүк-батыш	76	3		2		4	21		19	2	3	4
	Түштүк	12						1			4		4
	Түштүк-чыгыш	24			1						2		5
	Түштүк-батыш	9						6			1		
	Чыгыш	13	1		1			7	1	5		1	12
	Батыш	14	1					4		7	1		1
Мөңгүлөрдүн саны		501	21	3	27	3	5	94	1	75	12	41	7

Адабияттар:

1. Мельникова А.П., Баков Е.К. О деградации оледенения на Северном Тянь-Шане в голоцене // МГИ, 1989, №67, с. 91 -97.
2. Максимов Е.В., Осмонов А.О. Особенности современного оледенения и динамика ледников Киргизского Ала/Тоо. Бишкек, Илим, 1995.
3. Каталог ледников СССР. Средняя Азия, Киргизия. Том 14, Выпуск 2. Гидрометеоздат, Л., 1973

Рецензент: Dr.rer.nat Дуйшонакунов М.